

Проведене дослідження індексації логопедичної термінології трьох слов'янських мов сусідніх країн – це перший крок на шляху тезауризації, уніфікації, інтернаціоналізації і нормалізації галузевої термінології.

#### Література

1. Волкова Л., Селиверстов В. Хрестоматія по логопедии (извлечения и тексты). В 2-х томах. – М.: Гум. изд-ий центр ВЛАДОС, 1997.
2. Волкова Л., Шаховская С. Логопедия. Учебник для вузов. Издание третье, перераб. и доп. – М.: Гум. изд-ий центр ВЛАДОС, 1998.
3. Оганесян Е., Налбандян О. Дистанционные технологии и дистантное обучение в реализации современных принципов высшего дефектологического образования // Современная логопедия: теория, практика, перспективы. Материалы междунар. научно-практ. конф. (12–14 сентября 2002 года). – М., 2002.
4. Селиверстов В. Понятийно-терминологический словарь логопеда. – М.: Гум. изд-ий центр ВЛАДОС, 1997.
5. Словник іншомовних слів / За ред. Л. Пустовіт. – К.: Довіра, 2000.
6. Спеціальна педагогіка: словник-довідник / За ред. В. Бондаря. – Луганськ: Альма-Матер, 2003.
7. Сурованец Ю. Современные проблемы логопедической терминологии // Современная логопедия: теория, практика, перспективы. Материалы междунар. научно-практ. конф. (12–14 сентября 2002 года). – М., 2002.
8. Bartkowski S. i współautorzy (Komitet Naukowy), Brykczyńska C. i współautorzy (Zespół Tłumaczy). Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych. Rewizja dziesiąta. ICD-10, Uniwersyteckie Wydawnictwo Medyczne „Vesalius”, Tom I w 1994, Tom III w. – Kraków, 1997.
9. Ożdżyński J., Surowaniec J. Teoria i praktyka terminologii logopedycznej. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej. – Kraków, 2000.

*Наталія Пуряєва*, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'374

#### ДЕЩО ПРО МОВУ БОГОСЛУЖІННЯ ВЗАГАЛІ ТА ПРО СЛОВНИК МОВИ БОГОСЛУЖІННЯ ЗОКРЕМА

Перед тим, як взятися до читання цього матеріалу, пропонуємо переглянути таблицю, у якій зіставлено кілька варіантів перекладу короткого богослужбового уривка (кондака на Воздвиження Чесного Хреста Господнього) (див. таблицю):



Друге, що не завадить зробити перед читанням цієї праці, – спробувати пояснити собі докладний зміст наведеної молитви. Здається, перша процедура викликає багато запитань, а друга просто-таки заводить у безвихідь...

\*\*\*

Мова богослужіння (у статті йтиметься про мову богослужбових текстів східного християнського обряду, спільного для трьох традиційних українських християнських конфесій: Української Автокефальної Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви, Української Православної Церкви Київського Патріархату), богослужбова лексика є сьогодні мало дослідженим мовним явищем та абсолютно не опрацьованим лексикографічно мовним матеріалом. На нашу думку, це можна пояснити як надзвичайною складністю самого предмета, так і відсутністю традиції його лінгвістичного опрацювання. Упадає в око, що суперечки й дискусії навколо цих явищ точаться ніби у вакуумі, оскільки позбавлені найважливішого – теоретично-методологічного тла, що ним є, по-перше, об'єктивне, ґрунтовне й усебічне знання про особливості предмета, а по-друге, науково виважені принципи його оцінювання. Це спричинює передусім фрагментарність і поки що передчасну атомарність дискутованих проблем (часто-густо суперечки стосуються окремого слова, наприклад, *днесь* чи *сьогодні*, *дякувати* чи *благодарити* або групи слів, наприклад, слова з компонентом *благо-*) та дуже часто, на жаль, бездоказовість висловлюваних міркувань і рекомендацій. Отже, існує загроза просто загубитися в морі поодиноких проблем, так і не розв'язавши головної – якою є, а відтак – якою має бути мова богослужіння.

Першу трудність, як можна помітити, створює "міждисциплінарний" характер предмета (лінгвістика / богослов'я), який, проте, намагаються розглядати в рамках лише однієї з дисциплін (або лінгвістики, або богослов'я) без взаємного врахування вимог обох наук, що, до речі, й породжує більшість конфліктів. Натомість розв'язання нашої проблеми, виходячи із самої її природи (мова богослужіння – мова в особливій функції – богослужбовій, мова як складова богослужіння, мова в контексті богослужіння), перебуває десь на самому стику дисциплін і неможливе без їхньої співдії. Для лінгвістів та богословів важливо виробити насамперед спільну метамову досліджень богослужбової мови, оперувати однією термінологією, що сприятиме діалогові, базуватиме його на одному ґрунті. Так, наприклад, терміни **конфесійний стиль** (зовсім не адекватний і штучний), **культува мова**, **мова культу** та інші, яку використовують філологи, належить радше до культурологічно-релігієзнавчо-філософських, ніж літургічних, що відчужує мовознавчі дослідження від самого об'єкта дослідження. Крім того, на нашу думку, жоден лінгвіст не підійде близько до розуміння проблеми української богослужбової мови, розглядаючи її ззовні, не маючи глибокого уявлення про українську богословсько-літургійну традицію, не маючи бодай елементарних знань зі сфери літургії.

З другого боку, однією з умов ефективної праці на ниві української мови богослужіння, на якій потрібно наполягати, є коректність у формулюванні проблеми. Так, на місці "чи здатна українська мова..." (на жаль, такий сумнів часто опановує саме літургістів) повинно б стояти "що треба зробити, щоб українська мова була здатна..."

Відзначимо також ще одну дуже характерну рису сьогоденної дискусії довкола мови богослужіння: маючи справу із перекладними текстами, досліджуючи українську мову в перекладах, ані мовознавці, ані богослови не оперують спеціальною термінологією перекладознавства, не спираються на відповідні поняття й відповідні терміни: норма перекладу, якість перекладу, адекватність

перекладу, еквівалентність перекладу, рівні еквівалентності (теоретичне визначення цих понять див., наприклад, у праці К.І.Ковалевої [3]) тощо. Натомість з'ясування сутності цих понять та їхнього конкретного наповнення в богослужбовій сфері і є, на нашу думку, найактуальнішим завданням дискусії в цій галузі.

Так ми підійшли до теми, визначеної в назві нашої публікації, бо вважаємо, що саме Словник мови богослужіння (далі – СМБ) міг би стати тим "містком", зійшовшись на якому, філологи й богослови дістануть змогу розпочати конструктивний діалог.

\*\*\*

Специфіка української богослужбової мови полягає в тому, що вона є мовою перекладу та існує як сталий набір перекладених текстів. Ми не заперечуємо при тому можливості молитовної творчості сучасників та введення нових молитовних творів до богослужбового комплексу, однак відомо, що такі процеси відбуваються лише на його периферії (приватна молитовна практика, акафисти, молитви на нові потреби сучасного життя) і не зачіпають його ядра (Літургія, добове богослужбове коло, богослужіння таїнств).

Мовна творчість у богослужбовій сфері зорієнтована насамперед на текст-прототип, вона прив'язана до нього, залежна від нього, покликана його відтворити. Не випадково, здається, переклад богослужбового тексту (принаймні одну із перекладацьких напрямних у богослужбовій сфері) називають імітацією тексту-прототипу, що передбачає пошук або створення відповідних імітаційних засобів у мові перекладу. У ситуації протиставлення мова оригіналу (церковнослов'янська) – мова перекладу (українська), зважаючи на спільний історичний розвиток обох мов, їх функціонально-стильову протиставленість, переклад з оригіналу полягає в певній співдії мови оригіналу й мови перекладу. Не можна також не брати до уваги сакральності обговорюваної сфери, а звідси й додаткових дуже важливих і дуже специфічних конотацій у розв'язанні проблеми перекладу.

Отже, майже всі наявні переклади богослужінь українською мовою здійсненні з церковнослов'янської мови, хоча історично всі вони мають два прототипи: 1) церковнослов'янський текст ← 2) грецький текст. Крім того, важливим, а в певних типах богослужінь (напр., богослужіння добового кола: вечірня, полуночниця, утрєня, часи; Літургія Передосвячених Дарів тощо) визначальним компонентом богослужбового тексту є псалми (чи уривки з них), тому до цього ланцюжка потрібно додати ще оригінальну мову псалмів – давньоєврейську, з якої їх перекладено грецькою мовою (таким чином: 1) церковнослов'янський текст ← 2) грецький текст ← 3) давньоєврейський текст).

Переклади українською мовою богослужбових текстів із церковнослов'янської мови здійснювано на різних (часто відмінних) засадах, тому за безперечною спільністю змісту вони мають індивідуальні особливості. Тобто українські тексти богослужінь існують у варіантах. Не вдаватимемося до їхньої детальної характеристики, зауважимо лише, що, на нашу думку, така варіантність перекладів та різноманітність підходів до них є не тільки не шкідливою, але й бажаною, бо дає змогу "напрацювати" в українській мові відповідні виражальні засоби (семантичні, лексичні, фразеологічні, стилістичні), які згодом стануть неоціненним матеріалом для вибору найвідповідніших.

Зазначимо тепер, що власне у сфері богослужбового перекладу ми вже маємо певні здобутки: кожна з українських християнських конфесій створила щонайменше по два варіанти перекладів найважливіших богослужбових текстів (насправді їх є більше). Пошуки тривають, але, на жаль, уже набутий мовний матеріал, мовний досвід мало "працює" на

процес творення нових перекладів, не виконує функції їхнього фундаменту.

Власне, Словник мови богослужіння, про потребу в якому прагнемо висловитися в цій статті, може й повинен виконати роль такого фундаменту.

Словник як спосіб презентації певного мовного матеріалу має унікальну можливість представити його вичерпно, даючи таким чином по-справжньому правдиву картину мовного явища. Такий словник виявить усі без винятку проблеми й суперечності, що існують у конкретних текстах, а також і прецеденти їх розв'язання; дасть кваліфікацію певним явищам і таким чином уможливить ефективну працю над удосконаленням, розвитком богослужбової мови.

Маючи в руках тезаурус богослужбової мови, зможемо предметно говорити про норму богослужбового перекладу, визначити її критерії саме для українського богослужбового тексту.

Оцінка якості певного перекладу полягає у з'ясуванні ступеня його адекватності оригіналу та зіставленні цього показника із наявною нормою перекладу. Церковнослов'янська мова дуже тривалий час виконувала роль єдиної богослужбової мови в Українській Церкві, тому не випадково саме її вважають еталоном, норма нібито закорінена в ній, про що свідчать сучасні радикально "церковнослов'янізовані" переклади та аргументи на їхню користь.

Словник мови богослужіння має виконати такі завдання:

- 1) звести водно всі наявні сьогодні варіанти перекладу богослужбових текстів;
- 2) зіставити їх із текстом оригіналу;
- 3) зіставити їх між собою.

Яким чином Словник мови богослужіння зможе виконати ці завдання? Зазначимо, що пропонований проект СМБ є лише попередньою робочою й поки що інтуїтивною спробою окреслити сутність задуманої праці. Такий словник не має аналогів в Україні, тому й розв'язання тих теоретичних і практичних проблем, що їх зумовлює специфіка предмета лексикографічного опису, буде експериментальним, пошуковим.

**Статус СМБ.** Для цього, на нашу думку, такий Словник повинен бути організований за схемою: вихідна одиниця словникової статті: церковнослов'янська одиниця богослужбового тексту (контекст) + її тлумачення + українські варіанти перекладу цієї одиниці (контекст).

Церковнослов'янська лексична одиниця, очоливши словникову статтю, дасть змогу уникнути проблеми вибору з-поміж варіантів основного для цієї функції, бо з огляду на сказане вище про норму богослужбових перекладів таке завдання є поки що передчасним.

Із цієї ж причини Словник матиме статус радше тлумачного, ніж перекладного. Не беручи на себе відповідальності бути перекладним словником, наш СМБ зможе знову ж таки уникнути поки що передчасної функції встановлювати норму перекладу окремих одиниць богослужбових текстів; він радше констатуватиме результати пошуку цієї норми.

Натомість саме як тлумачний СМБ виявить реальне співвідношення між одиницями оригіналу та перекладу (перекладів) на лексичному, семантичному та стилістичному рівнях, визначить ступінь відповідності перекладних одиниць на цих рівнях. Крім того, тлумачний словник дасть змогу структурувати саму одиницю оригіналу, визначивши її конкретні показники на цих рівнях та їхню ієрархію. Адекватна й повна семантизація одиниці-оригіналу вже сама диктуватиме оцінку одиницям перекладу, що їх зіставлено в одній словниковій статті.

**Об'єкт СМБ.** Об'єктом СМБ є лексичний склад текстів богослужінь.

**Обсяг СМБ.** Висловлюючи загальні зауваги щодо СМБ, ми свідомі масштабності такої праці, яка вимагає чималих зусиль та часу і ще

довго не тішитиме нас своєю появою. Тому для зручності видається доцільним укласти словник поступово, у вигляді окремих зошитів: Словник мови Літургії, Словник мови богослужінь добового кола (вечірня, полуночниця, утрень, часи), Словник мови таїнств і освячень тощо. Згодом матеріали таких зошитів можуть бути зведені в один Словник мови богослужіння.

**Словниковий склад СМБ.** З огляду на наведений вище історичний ланцюжок мов, що передували в богослужбовій сфері українській, закономірним є сподіватися в лексичному складі української богослужбової мови церковнослов'янizmів, грецизмів та семітизмів, причому як лексичних, так і семантичних.

Лексичний склад богослужбової мови є неоднорідним і за змістом. Крім 1) лексем із загальномовним значенням, тут маємо специфічну лексику: 2) термінологію, а також 3) лексеми із переносним, образним та символічним значенням.

Крім того, богослужбова мова насичена фраземами. Окрему проблему (радіше екзегетичну, літургічну, ніж власне лінгвістичну) становить їх вичленовування в тексті богослужіння.

**Семантизація лексичних одиниць у СМБ.** Семантизація лексичних одиниць (особливо це стосується термінології та лексем-символів) у СМБ повинна, безперечно, спиратися на авторитетні дані літургії та екзегетики (у випадку із вплетеними до богослужіння текстами Святого Письма). Це не тільки дасть змогу кваліфіковано визначити їхній зміст, а й уникнути суб'єктивізму при тлумаченні. Причому семантизація за допомогою таких даних може бути різною: від короткого формулювання змісту літургічних та екзегетичних позицій з їхньою паспортизацією до їх прямої цитації.

Ще одним важливим прийомом тлумачення лексичних одиниць у СМБ є етимологізація, яку потрібно застосовувати насамперед щодо запозичень (грецьких, семітських, напр.: *херувими, серафими, саваот, амінь, аллуя, осанна*), а подекуди й щодо кальок – як морфологічних (напр., *благодарення, преістотний*), так і семантичних (напр., *духовне ділання, тверезіння*).

Узагалі, при виявленні семантичного змісту лексичних одиниць богослужбових текстів орієнтування на історично первісні оригінали (грецькі або давньоєврейські тексти) є надзвичайно важливим, бо забезпечує об'єктивність та науковість такої процедури. Зауважимо, що, на нашу думку, сьогодні потрібно докладно розглянути проблему визначення пріоритету між церковнослов'янським та грецьким прототипами українського богослужбового перекладу: якому з них має належати основна, а якому допоміжна, коригувальна роль.

Як зазначено вище, працюючи над тлумаченням лексичних одиниць богослужбових текстів, матимемо також справу із такими, що є носіями переносного, образного та символічного значення. Порівняйте для прикладу: (тропар, глас 8): *Як наважуся до Причастя Святинь Твоїх приступити я, недостойний? Може б насмілитися до Тебе приступити з достойними, але одяг мій викривас мене, бо він не до вечері, і душа моя многогрішна осудження заслужила.*

Тут лексему *одяг* неможливо витлумачити, не вдаючись до цитування або покликання на євангельську притчу про недостойного гостя, який прийшов на весілля до господаря не у весільному вбранні, за що господар наказав вивести його геть, туди, де "плач і скрегіт зубів" (Мт 22 : 2 – 14). Притча сама собою є символічним оповіданням, реальним змістом якої є власне прихований підтекст, тому вона вимагає тлумачення. *Одяг*, таким чином, тут – духовна ознака людини "бути достойною чи недостойною Небесного Царства". Маємо, отже, справу з переносним, символічним значенням слова, що актуалізує в контексті молитви цілий зміст новозавітної притчі. І це має відбитися тлумачення зазначеної лексеми в Словнику мови богослужіння.

**Локалізація контексту в СМБ.** Кожна словникова стаття повинна містити контекст, у якому вжито заголовне слово та варіанти перекладу. Обсяг наведеного контексту мусить бути достатнім для адекватного сприйняття семантичного та стилістичного змісту лексичної одиниці.

Цитування богослужбового матеріалу супроводжуватиметься також важливою інформацією про 1) локалізацію наведеного ілюстративного уривку в тексті богослужіння (напр., Л[ітургія]О[глашенних], В[елика] е[ктенія]), 2) локалізацію в текстах Святого Письма (напр., Пс 50:1) та 3) бібліографічні дані про контекст. Для першого різновиду локалізації необхідно виробити відповідну систему позначок, для другого використовуватиметься традиційна загальноприйнята система позначок-покликань на тексти Святого Письма. Бібліографічні дані про використану літературу доцільно навести в додатку до Словника.

**Джерела СМБ.** Джерела СМБ поділяємо на два типи: 1) джерела мовного матеріалу (богослужбові тексти, що містяться в богослужбових книгах – молитовники, служебники, требники, тріоді, октоїхи); 2) джерела семантизації мовного матеріалу (літургічні, екзегетичні праці, тлумачні літургійні книги, енциклопедичні та лексикографічні видання, присвячені богослужінню тощо).

**Завдання СМБ.** Крім перелічених вище трьох завдань суто лінгвістичного та перекладознавчого характеру, одним із найважливіших є, безперечно, довести до розуміння користувачів тексти богослужінь, полегшити їх адекватне сприйняття.

Можна також помітити, що зреалізована таким чином праця стане детальним тлумачним словником церковнослов'янської мови богослужіння, велику потребу в якому відчуваємо і який навряд чи й існує. "Зрозумілість" церковнослов'янських текстів, про яку досить відважно твердять усі, хто обстоює широке залучення церковнослов'янців до богослужбових текстів, є лише позірною (пор. наведений на початку цієї статті текст молитви церковнослов'янською мовою та її переклад із греко-католицького молитовника "Прийдіте поклонімся" [5]). Церковнослов'янська мова навряд чи є повноцінним фактом сучасної української культури й може стати таким лише за умови спеціальної процедури введення її в культуру якраз шляхом лексикографічного закріплення.

Наприкінці зауважимо, що ми поки що не вдаємося до детального розроблення словникової статті Словника мови богослужіння, вважаючи цю тему масштабною й такою, що заслуговує на спеціальну публікацію.

#### Література

1. З вірою і любов'ю: Молитовник з Псалтирем. – Харків–Львів, 2003.
2. Ісрейській молитвословь. – Рим, 1950.
3. Ковалёва К. Оригинал и перевод: два лица одного текста. – М., 2001.
4. Молитовник. – К.: Воскресіння, 1998.
5. Прийдіте поклонімся: Молитовник. – Львів: Свічадо, 1998.

*Лариса Мовчун*, к. ф. н.  
Інститут української мови НАН України (Київ)  
УДК 161.2.81'374

#### ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІСТОРІЯ: КУШПЕЛА'

Серед десятків тисяч слів української мови є чимало одиниць, поширених у говірках, проте давно зафіксованих загальнонародними словниками й уведених у літературний обіг талановитими письменниками. Серед них *кушпела*, що входить до синонімічного ряду *пил*, *порох*, *порохнява*, *порохня*, *порохно*, *прах*, *тилюга*, *тилюка*, *тиляка*,